

בקעת-עירון וסביבתה *

מאת

ז. וילנאי

סקירה גיאוגרפית, יישובית והיסטורית

בשנים האחרונות חלו שינויים רבים בבקעת-עירון, המאוכלסת ערבים. כפריה גדלו והתפתחו, ובסביבותיהם הוקמו יישובים ערביים חדשים, שעדיין לא הוזכרו בשום ספר שהוא על הארץ, ואף לא נרשמו במפות-הארץ החדשות ביותר. בקעת-עירון משתרעת בירכתי הרי שומרון, מהשרון הצפוני מזרחה, בכיוון לעמק יזרעאל. בגבולה הצפוני-מערבי של הבקעה מתרוממת רמת-מנשה, הנקראת כשם השבט שבניו התנחלו עליה בימיקדם. בפי הערבים מכונה היא בשם "בלאד א-רוחה", היינו, "ארץ הרוחות". בגבולה הדרומי-מזרחי של הבקעה מתרוממים הרי שומרון באזור, ששמו החדש הוא "המשולש הערבי", הנמצא בימינו תחת שלטונה של ממלכת ירדן.

בבקעת-עירון עובר נחל-עירון, שהוא אחד מסעיפיו החשובים של נחל חדרה, היורד דרך השרון אל הים התיכון. במזרחה של בקעת-עירון מתרומם רכס קטן, המהווה גבול מזרחי באגן-הניקוז של נחל חדרה. מעבר לו מזרחה יורד סעיף מנחל קיני באפיק צר באגן-הניקוז של נחל קישון, העובר בעיקרו בעמק יזרעאל. אל נחל עירון מתחברים בתחום בקעתה ואדי חאלד, היורד מרכס הכפר אום אלפחם; מערבה ממנו נחל שריה, היורד מאזור הכפר שרעי; ויותר מערבה — נחל סמתר המתחבר אל נחל עירון באזור הכניסה אליו מהשרון. השם סמתר, שפירושו משחת מרפא, ניתן לפי שמו הערבי ואדי סמנטר. באגפה הדרומי של בקעת-עירון יורד נחל גרבתה, המתחבר אף הוא עם נחל חדרה. באפיקי הנחלים באזור עירון נובעים מעיינות קטנים, המשמשים מקור-מים לתושבים החיים בקרבתם.

לאורך בקעת-עירון עובר הכביש חיפה-עפולה, שהוא עורק-חיים חשוב ליישובים הנמצאים בה וציר-תנועה בין הדרום והצפון, בין יהודה וגליל. בימיקדם עברה בבקעת עירון "דרך הים" (בשמה הרומאי *via maris*), המפורסמת בהיסטוריה של המזרח הקדמון (ראה להלן).

הכפרים הערביים

בקעת-עירון מאוכלסת בימינו רק בכפרים ערביים, ותושביהם כולם מוסלמים. זהו

* הגני מודה למפקד משמר הגבול מ. קופל ולקציניו רב-פקד ש. פנט, מפקד בסיס מגידו, ורב-פקד הוגולד, מפקד בסיס כרכור ולחבר פקודיהם, שליוויו בסיורי בבקעת-עירון ולאורך גבולה הסמוך למשולש הירדני. כן נתונה תודתי הנאמנה לרב-סרן דב נאמן, חבר עין-השופט, על עזרתו הרבה בביצועם של סיורים אלה.

ג'בארין, אלמחאמין, אלמג'חינה ואלאכבריה. בסך-הכל מונה האוכלוסייה 500 נפש, ובכללם 80 נוצרים. הכפר עשיר בבהמות, עזים וסוסים, וברשותו למעלה מעשרים מעיינות, וסמוך לו גדלים זיתים, תפוחי-זהב, לימונים ואתרוגים גדולים. סכום המס, ששילמו תושבי הכפר בשנת 1872, הגיע ל-200 ל"ש. עד כאן דברי המשלחת הבריטית. יהודים נהגו לבוא אל אום אלפחם לקנות את האתרוגים, וכמה מהם מסרו התיאורים על ביקוריהם במקום זה (ראת להלן).

אום אלפחם שוכנת על רכס של הר, ובתיה בנויים על מרבצי לבנה תחוחה (טופ'ה), שהיא מצויה בדמות גבעות גם מערב לה. זו היא תופעה גיאולוגית מעניינת באזור זה. הרכס של אום אלפחם מהווה את פרשת-המים בין אגן-הניקוז של נחל-חרדה — מערבה, ובין אגן הניקוז של נחל קישון — צפונה. מתחום אום אלפחם יורד ואדי-חאלד, המתחבר אל נחל-עירון.

במעלה ההר, בקרבת אום אלפחם, מתרוממת פסגה רמה, ועליה קבר שייח' (או א־נבי — הנביא) איסכנדר, הקדוש לתושבים. איסכנדר הוא צורה ערבית של השם אלכסנדר, ולא ידוע לנו מי הוא ומה מקור קדושתו. הפסגה נקראת בערבית על שמו — ראס (ראש) או ג'בל (הר) איסכנדר, ובעברית הוכתרה בשם החדש: הר אמיר. ההר, שגבהו כ-518 מ' מעל פני הים, נשקף יפה על פני מרחביו של עמק יזרעאל וההרים העוטרים אותו.

בשיפוליו של הר אמיר, לצד צפון, יש שלוש גבעות דומות וסמוכות, הנראות מרחוק כעין אצטבאות בצלעו של ההר הגבוה. בפי החיילים של משמר הגבול מכונות הן בשל צורתן בשם "השולחנות". הן נקראות בשמות ערביים, בלוויית המלה "כורס", שהיא קיצור מכורסי, ופירושה — כסא. שתיים מהן שייכות לישראל, והן מכונות בשמות הערביים אַבּוּ אל-עוּטְסִי ופּוּרְסִי א־דִיב, ואילו אחת נמצאת בתחום ירדן ומשמשת עמדה חשובה לחיילי הלגיון הערבי. היא נקראת קורס א־טִיבֶה, כשם הכפר הערבי הסמוך לה.

אום אלפחם מוקפת פרברים, שהם מעין כפרים זעירים. בקרבת-מקום לו לצד מערב, מעבר לנחל-חאלד, נמצא יישוב קטן בשם ג'ר אר, השוכן כ-395 מ' מעל פני הים. ג'ר אר הוא שמה של משפחת-ערבים חשובה בהרי שכם, שהיא ידועה בהיסטוריה של הדורות האחרונים. ממזרח ומצפון לאום אלפחם נמצא כפר קטן בשם אל עיון — "העיינות", הנקרא כך בשל המעיינות הקטנים הנובעים בסביבתו הסמוכה. הכפר בנוי בצלע ההר, כ-350 מ' מעל פני הים, אל מול הגבעה אבּוּר־אל-עוּטְסִי הנזכרת, והיא זרועה עתיקות רבות, ופסגתה מתרוממת כ-382 מ' מעל פני הים. מזרחה יותר נמצא הכפר הערבי הקטן מלחם, השוכן סמוך מאוד לגבול ירדן, כ-230 מ' מעל פני הים. מלחם הוא שם פרטי שכיח בקרב הערבים. אולי נקרא הכפר על-שם המתיישב הראשון בו. מצפון למלחם, בהר הקרוב, שוכן היישוב הערבי הנקרא סוּאִיסֶה, שבתיו מפוזרים על הרכס, ופסגתו מתרוממת כ-274 מ' מעל פני הים. הוא נשקף יפה על מרחבי עמק יזרעאל. תושביו הערביים אינם יודעים את מקור השם "סואיסה" ולא את פירושו.

עין-איברהים הוא פרבר ערבי אחר של אום אלפחם, כ־2 ק"מ צפונית, הנמצא על הכביש חדרה-עפולה, במסעף הכביש אל אום אלפחם. לפי דברי תושביו, נקבע שמו לזכר אברהם אבינו, שעבר בנדודיו במקום זה. באגדה אחת מימי הביניים מסופר על חנייתו של אברהם בכפר לג'ון הסמוך לתל מגידו⁽¹⁾.

מעין-איברהים מסתעפת דרך לצד מערב אל הכפר הערבי מועויה, הנמצא במרחק של כ־4 ק"מ ממנו. נקרא על שייח' מועויה, הקבור בחדר קטן ומשמש מקום-תפילה לתושבי הכפר. בצדו גדלים עצי אלון עתיק־ימים, שהם מקדשים בעיני הערבים בזכות הקבר הקדוש, והם נזהרים מפגיעה בהם ובענפיהם. אמנם מועויה הוא שמה של אישיות מפורסמת בתולדות האיסלם, שנמנתה עם כובשי הארץ במאה השביעית, הידועה מתוך פרשת כיבוש קיסריה, ונבחרה לאחר מכן לחליף הראשון מבית אומיה ומשלה גם על ארץ־ישראל. אך לא ידוע לנו דבר על מועויה זה, שהכפר נקרא על שמו. הכפר, השוכן כ־245 מ' מעל פני הים, מחולק לשניים. חברי המשלחת הבריטית הנזכרת, שסיירו במקום זה בשנת 1872, מספרים על אכסניה לעוברי-אורח ("ח'אן קטן חרב ולא עתיק ביותר") במקום הזה. בתחום הכפר מועויה עובר נחל ברקן, שהוא אחד מסעיפיו של נחל התנינים. בסביבות מועויה ולאורך אפיק הנחל נובעים מעיינות קטנים.

על הכביש מעין-איברהים מורחה שוכן הכפר מוצמוץ (קרי: מוסמוס). הכביש עובר בתחומו ומחלקו לשניים. במרחק־מה מהכביש מערבה נמצא הכפר מושיירפה, שפירוש שמו "צופיה", מלשון שרפה — לצפות מרחוק. בשם מושריפה נקראים שני יישובים סמוכים. אחד לרגלי ההר, והוא מושריפה א־תחתה — התחתונה, כ־250 מ' מעל פני הים; והשני בקרבתו במרומי ההר, והוא מושריפה אלפוקה — העליונה, כ־275 מ', הנשקף על סביבתו. בקרבתו יישוב קטן בשם הערבי אלביי אדה, הנמצא בצד הכביש אל עפולה, כ־225 מ' מעל פני הים. היישוב אלבייאדה מכונה כך על שם האדמה הלבנה (ביידה — לבנה בערבית), שהוא בנוי עליה, והסלעים הלבנים בסביבתו. על פסגת ההר מעל פני אלבייאדה נמצא כפר ערבי, השוכן כ־250 מ' מעל פני הים, שזכה להתפתח בשנים האחרונות ונקרא בשם מנשיה. זהו שם רגיל ליישובים ערבים שנגזר מהמלה: נשה — ליסד, מנשיה — יסוד, שיכון.

ממזרח לכביש המוליך לעפולה, סמוך לצומת־מגידו ובקרבת הקיבוץ הסמוך גבעת־עוז, נמצא כפר ערבי בשם זלפה. בתחומו עובר נחל, היורד מההרים ומחלק את הכפר לשניים: זלפה אל־ערביה — המערבית, וזלפה א־שרקיה — המזרחית. בזלפה שתי חמולות: אלאגדריה ואלחירירי. הנחל, העובר בתחום זלפה, נקרא עכשיו על שמו של הקיבוץ הקרוב — נחל עוז. הערבים תושבי הכפר אינם יודעים את מקור השם זלפה. לפי מילונים ערבים, פירושו — אדמה קשה.

במרומי הרכס, שלרגליו בנויה זלפה, שוכן הכפר הערבי הזעיר מורת פיע. שם ערבי, שפירושו רוממה. הוא שוכן כ־250 מ' מעל פני הים. בקרבתו, על פסגה רמה,

(1) ז. וילנאי, אגדות ארץ־ישראל, מהדורה חמישית, תשי"ט, עמ' 349.

שוכן היישוב הקטן עקאדה, כ-320 מ' מעל פני הים. השם הוא ערבי, ופירושו — קשת. אולי נקרא כך על שם בניין, שבו היו קשתות, לפי סגנון הבנייה הערבי. בקרבת עקאדה, לצד דרום, נמצאת חורבה, ששמה הערבי הוא אום אלאברה. אבהר הוא שמו הערבי של עץ הלבנה המצוי באזור. לפני כתשעים שנה היה כאן יישוב ערבי קטן (ראה להלן).

בקצה האזור נמצא הכפר הערבי סאלם, השוכן בקרבת-מקום לגבול ירדן וסמוך לכביש אל עין-גנים — ג'נין הערבית. בסאלם, בחדר בעל כיפה קטנה נמצא קבר קדוש בשם שייח' חמדאן. הוא משמש מקום-תפילה לתושבים. סאלם נמצאת כ-180 מ' מעל פני הים.

בחלקה המערבי של אוסאלפחם ובצד הכביש אל חדרה שוכן כפר, שהתפתח בשנים האחרונות, הנקרא עראק א-שבאב — "סלע הבחורים", כ-275 מ' מעל פני הים. תושביו הראשונים היו בחורים, בעיקר רועים מאום אלפחם, ואליהם הצטרפו פליטים יוצאי הכפר לג'ון, השוכן בקרבת תל-מגידו. לרגלי הגבעה, שעליה נמצא הכפר עראק א-שבאב, עובר נחל חאלד. מעבר לו נמצא יישוב ערבי קטנטן בשם אל עראיש, המתרומם כ-250 מ' מעל פני הים. השם הוא ערבי, ופירושו — הסוכות, ונקרא כך על-סמך העובדה, שהמתיישבים הראשונים כאן התגוררו בסוכות עשויות ענפים. בקרבת אלעראיש נמצא יישוב ערבי, קטן, הנקרא רוזזה. לפעמים מצרפים אליו את המלה "קיוואן", כנראה שם המתיישב הראשון בו. הוא שוכן כ-224 מ' מעל פני הים.

מול רובזה מערבה, מעבר לכביש חדרה-עפולה, מתפתח יישוב ערבי, הנקרא כשם המעיין הסמוך לו עין-זיתון — "עין-זיתים" בשל כרמי-זיתים בסביבתו. הוא נמצא כ-250 מ' מעל פני הים. סמוך לו, בצד הכביש, שוכן יישוב ערבי, שנקרא תחילה עין-דאוד — "עין-דוד", כשם המעיין בקרבתו, כ-200 מ' מעל פני הים. לא ידוע מי היה דוד זה.

אלביאר (בשמו המלא: חירבת-אלביאר) הוא יישוב ערבי אחר בצד הכביש ובצלע ההר הקרוב. פירוש השם "הבורות" או "חורבת הבורות", והוא נקרא כך בשל הבורות העתיקים, הנמצאים בתחומי של כפר זה, ובמעלה ההר. המתרומם 321 מ' מעל פני הים. הבורות הרבים כאן וכן שפע שברי חרסים, המפוזרים בסביבה זו, מעידים על יישוב קדום. תושבי אלביאר הם בדואים, שהתגוררו עד השנים האחרונות באהלים ועסקו בעיקר בגידול-צאן. בפרק-הזמן האחרון התחילו לעסוק גם בעבודת-האדמה.

כפר ערבי חשוב בבקעת עירון הוא ערה, השוכן על הכביש חדרה-עפולה. בתיו בנויים על תל בולט יפה על סביבתו ששימש יישוב עתיק, כנראה, עירון הקדומה (ראה להלן). בקרבתו, במרחק של כ-2 ק"מ לצד דרום שוכן הכפר ערה, הבנוי במעלה ההר והגובל עם בקעת-עירון. בתחום ערערה נובעים כמה מעיינות קטנים. בקצה הבתים, במעלה ההר, בחדר קטן עם כיפה לבנה, נמצא קבר קדוש לתושבי המקום, ששמו שייח' חלאף. לפי מסורת אחת, מייסדיו של הכפר ערערה הם בדואים,

יוצאי-חורבת ערערה בסביבות באר-שבע, הנמצאת בימינו על הכביש אל דימונה. בשעת הגירתם הם העבירו את השם ערערה מהנגב אל מקומם החדש (ערערה בנגב נמצאת במקומה של ערוער הידועה בתקופת המקרא, בעיקר מימי דוד המלך).

במרומי ערערה נמצא הכפר הערבי עין א-סלה, השוכן על פני רכס בולט על סביבתו, כ-375 מ' מעל פני הים, בקרבת-מקום לגבול ישראל עם ירדן. השם הוא ערבי, ופירושו — "עין המישור". בשנים האחרונות התפתח בשיפולי הכפר, במרחק של כחצי ק"מ ממנו, כפר קטן אחר בשם: עין א-סלה א-תחתה — התחתונה, כ-300 מ' מעל פני הים. בבקעה, למטה ממנו, שוכן הכפר הקטן הנקרא בשם הערבי ח'ור-סקר, כ-225 מ' מעל פני הים. המלה ח'ור מציינת בערבית בקעה קטנה מעוגלת וסגורה בין גבעות. בקרבת ח'ור-סקר, כ-¼ ק"מ צפונה, מתפתח כפר ערבי אחר בשם ואדי אל קצב — "נחל קנה-הסוף", הנמצא כ-200 מ' מעל פני הים. בתחומי נובעים שני מעיינות קטנים, המשמשים מקור-מים לשתייה ולהשקאת גינות-הירק. הכפר נקרא על שם חישות קנה-הסוף, שגדלו בערוץ ומסביב למעיינות. עם התפשטות שטחי החקלאות הולכים ונעלמים הקנים ונותרו מהם שרידים מועטים בלבד.

באותו ערוץ, לצד מזרח, נמצא הכפר הערבי הקטן מועלקה, שבו נובע מעיין בשם זה, המשמש מקור-מים לתושביו. השם מועלקה הוא ערבי, ופירושו — "דבוקה", שכן בתיו כאילו דבוקים במעלה ההר הסלעי. מועלקה נמצאת כ-225 מ' מעל פני הים. ממזרח לה, במרומי של אותו הנחל, שוכן הכפר הערבי שרעי, שבו נובעים מעיינות קטנים, ומכאן שמו הערבי, שפירושו — "רוויה". בעצם היתה שרעי בעבר הקרוב חווה של ענין, כפר ערבי גדול בסביבה, הנמצא בימינו מחוץ לגבול ישראל. שרעי שוכנת בבקעה זעירה, המשמשת מוצא לוואדי שרעי, היורד אל בקעת-עירון. בזמן האחרון ניתן לו השם העברי "נחל שריה", בהשפעת השם הערבי.

על מרומי ההר המתנשא, בין נחל הסוף ובין נחל שריה, הונח יסוד ליישוב ערבי בשם עריאן, שפירושו — "עריה וחשופה". נקרא כך על שם הסלעים החשופים בסביבתו. עריאן נמצאת כ-370 מ' מעל פני הים. במפה הגדולה (קנה-מידה: 1:20,000), שנדפסה בשנת 1941, מסומן מקום זה במבנה אחד, הנקרא על שם בעליו: בית אחמד סוליימן.

בירכתי בקעת עירון, מעבר לרכס הגובל עמה מצד דרום, נמצא כפר ערבי בשם ברטעה, השוכן במורד אל בקעה צרה ועשירה במים, כ-200 מ' מעל פני הים. בקעה זו מחלקת את הכפר לשניים, וחלקו הדרומי נמצא בתחומה של ממלכת ירדן. מעליו בולטת פסגה רמה, כ-300 מ' מעל פני הים, ועליה קברו של שייח' ברטעה. נקודה זו היא תצפית מצוינת על פני כל הסביבה. מהבקעה של ברטעה מתחיל נחל נרבתה, המתפתל מערבה אל השרון, שהוא אחד מסעיפיו של נחל חדרה. במעלה ההר, המתרום בגבולו של נחל זה לצד מערב, שוכן כפר ערבי קטן בשם אום אל קוטוף, כ-182 מ' מעל פני הים¹).

1א) מוצא השם אום אלקוטוף אינו ידוע לערבים. לפי באורו של א. פלמר, זהו שם של צמח, הנקרא באנגלית: St. John's Wort פרע בעברית (במדע: Hypericum). ר' The Survey of Western Palestine, Name-Lists, 1881, p. 150.

בקרבת אום אלקוטוף, צפונה, ישוב ערבי קטן בשם א-טואילה, ופירושו 'הארוכה'. נקרא כך כי שוכן במורד רכס מאורך.

עם יישובי בקעת-עירון נמנה גם הכפר הערבי הגדול כפר-קרע, השוכן לרגלי רמת-מנשה, המשתרעת ממזרח לו. השם "קרע" הוא ערבי, ופירושו — מין דלעת. המכונה בתלמוד "קרא".

תולדות בקעת-עירון

בקעת-עירון התפרסמה בהיסטוריה העתיקה, הודות למצבה הגיאוגרפית ודרך-הים שלה, העוברת לכל ארכה. כבר בתקופה קדומה מאוד רב היה ערכה הכלכלי והצבאי. דרך זו נודעה לראשונה בהיסטוריה בזכות מלחמה גדולה, שנערכה על-ידי המצרים הקדמונים. מלכם תחותמס השלישי בא בראש צבאותיו מארץ מצרים, עבר לאורך מישור-החוף ופנה משדות-השרון, דרך בקעת-עירון אל העיר מגידו, שהיתה יעדו העיקרי בעמק יזרעאל. עם כיבושה מידי הכנענים נחל תחותמס השלישי את נצחונם הגדול בשנת 1478 (או 1468) לספח"נ, היינו, כמאתיים שנה קודם כיבוש הארץ בידי שבטי ישראל. בתיאור מסע המלחמה לארץ-ישראל, מוזכר תחותמס את השם עירון או עיר, המובא גם ברשימת הערים של שישק מלך מצרים משנת 925 לפנה"ס. ייתכן והשם הקדום נשתמר בקרב הערבים בצורה "ערה" כשם לכפר ערבי, השוכן על תל, שבו טמונים שרידיה של עירון הקדומה. יש נוקטים לגבי מקום זה בגריסה עיר²). אולי אפשר למצוא רמז לכך בשם "ערן", שבו מסומנת משפחה אחת בשבט אפרים, הנזכרת במדבר כו, לא: "ערן למשפחת הערני".

באגרת מצרית קדומה, הידועה בשם פפירוס אגאסטאזי א', מספר הכותב, "הסופר בחיר הלבב... אשר כל דבריו יעוררו שמחה... ואין דבר נסתר ממנו", על רשמי נדודיו בארץ כנען. לאחר הזכרת מגידו מתאר הוא את אזור בקעת עירון, בלא לציין את שמו: "הנך מהיר, מנוסה במעשה גבורה. מהיר המוכשר לצעוד בראש הצבא... המארב נמצא בערוץ. 2000 אמה בעמקו, צוקים וסלעים קירותיו. סובב אתה וידיך אוהזות בקשת. תפרוס שמאלך להטעות מפקדי האויב. אבל עיניהם חדות וידך כושלת. 'אבדת כמו ארי, מהיר נעים'... מסוכן הערוץ מלא 'סס' נחבאים בין השיחים. מהם קומתם ארבע או חמש אמות מעקבם ועד אפם, פניהם זועפות ולבבם קשה ולתחנונים לא יקשיבו"³).

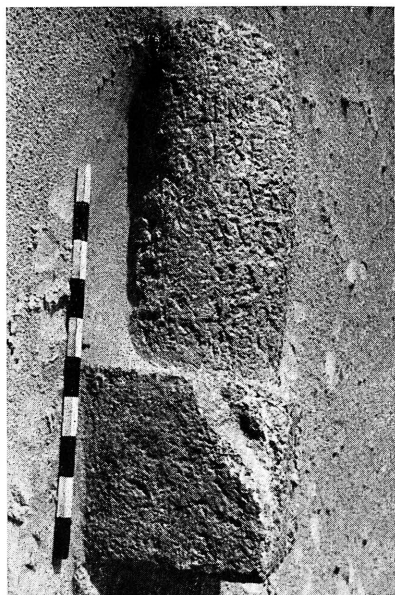
בימי התנחלות שבטי ישראל בארץ היתה בקעת-עירון בתחום נחלתו של מנשה. בתיאור נחלתו וברשימת עריו אינה נזכרת שום עיר, שמקומה בבקעת עירון, אלא רק בקרבתה, כגון מגידו ותענך כגבול של עמק יזרעאל. בתקופת המקרא שימש אזור עירון מקום-מעבר של 'דרך הים' החשובה, אולם בתחומה לא היה ידוע כל

M. Burchhardt, *Die altkanaanäischen Fremdworte und Eigennamen* (2 im Aegyptischen, II, 1910, p. 15. no. 276

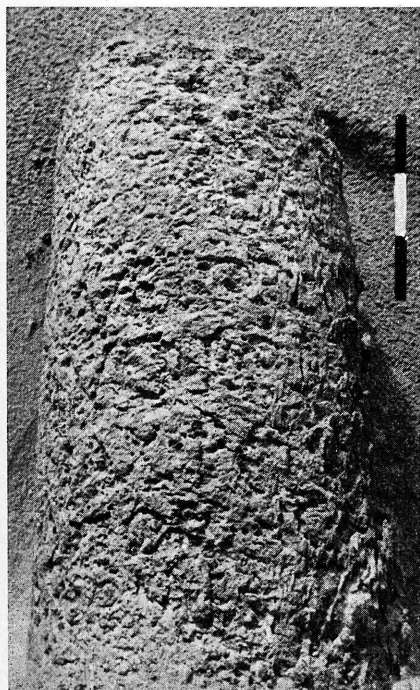
(3) לפי א. מלמט, מקורות לתולדות ישראל בתקופת המקרא, חלק שני, תשי"ט, עמ' 29.

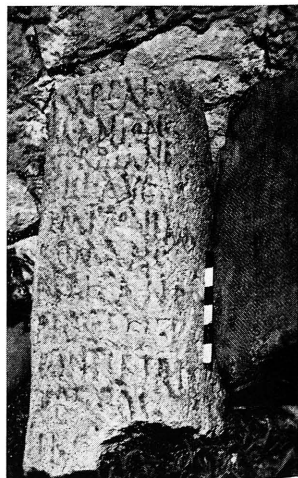
2

3

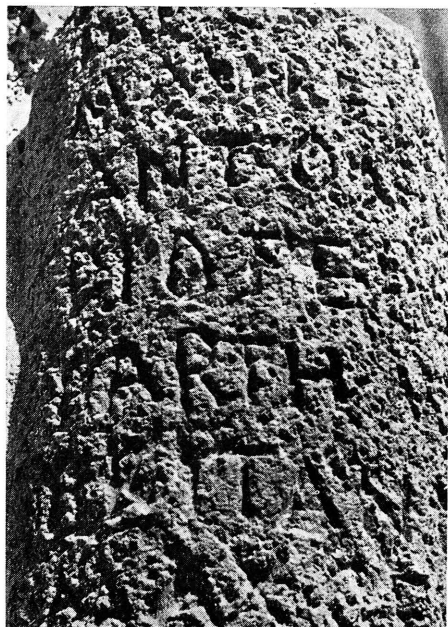
4

5

כתובות רומיות ממעגן מיכאל.

[למאמרו של מ. אביייונה]

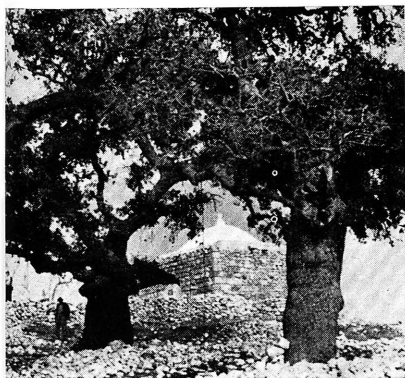

1 כתובות רומיות ממעגן מיכאל.

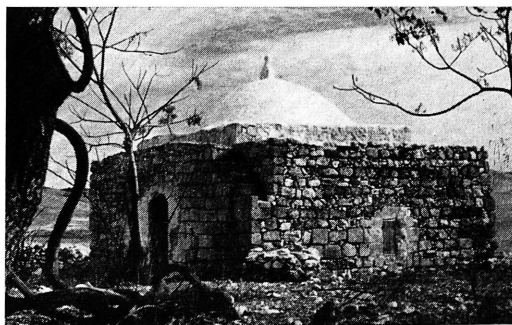
2

[למאמרו של מ. אבייונה]

1

4. אלוני תבור ע"י קברו של שיח' מעויה.

3. קבר שיח' מעויה.

5. שרידי מצודה ישראלית בח'רבת אברוטסי.

הצילומים: יואש ידידיה, רמת-השופט.

[למאמרו של ז. וילנא]

ישוב, אלא רק במבואות אליה: העיר מגידו, בכניסה מהמזרח ממרחבי עמק יזרעאל, ואולי העיר ארובות בכניסה מהמערב ממרחבי השרון. ארובות זו נזכרת רק פעם במקרא בקשר לחלוקת הארץ לנציבויות של שלמה המלך. אפשר שכנה על התל, הנקרא בערבית אלאסא'יר, בקרבת קיבוץ ברקאי וסמוך לכביש חדרה—עפולה. גם בדורות הבאים שימשה בקעת-עירון מעבר ל"דרך הים", הידועה בשמה הרומי "ויא מאריס". אבסביוס, הבישוף בקהילת הנוצרים בקיסריה במאה הרביעית, מזכיר את הכפר בתי-ניאי "15 מילין מקיסריה. אומרים — ממשיך הוא — שיש בו מרחצ' אות" ⁴). לפי סברה אחרת, נמצא במקום הכפר הערבי ענין, השוכן בירכתיה של בקעת-עירון, בימינו בתחום ירדן. בכל הספרות של הדורות הבאים וגם בימי-הביניים אין זכר ליישוב בבקעת-עירון. באחת התעודות הצלבניות מהמאה השלוש-עשרה, בתיאור של גבול הגליל הצלבני, נזכר מקום בשם מצודת ערה — Castellum Areae. אולי שכנה זו במקום הכפר הערבי ערה ⁵). איש מכל עולי-הרגל הרבים, שבאו אל ארץ הקודש בדורות הבאים, אינו מספר על בקעת-עירון ואינו מזכיר אף אחד מיישוביה.

בשנת 1863 וכן בשנת 1870 עבר בסביבות בקעת-עירון הנוסע הצרפתי ויקטור גרין. לאחר סיורו ב-1870 בעמק יזרעאל התיכון פנה אל תל תענך, אל הכפר רומנה ובא אל הכפר סאלם הנזכר. בירידה מגבעתה ראה "שרידים ברורים של מבנים קדומים". לאחר מכן הגיע אל הנחל הקטן ואדי זלפה, הוא נחל עזו בימינו, והוא מספר: "וליימינונו כפר קטן בשם זה, שעכשיו הוא עזוב לגמרי". הוא המשיך מערבה-דרומה "על פני כפר אחד, שאין לו כל חשיבות, הנקרא אלמרתפה", זו אלמורתפה הנזכרת. הוא מתאר את חורבות לג'ון ומגידו הקדומה ומספר על סיורו הקודם בשנת 1863 "ולאורך ואדי לג'ון מחצבות קדומות, שבהן חצבו אבנים למגידו הקדומה. ונכנסנו אל בקעה ובה אלונים נהדרים ירוקים. הלכנו בשבילים מפותלים בין גבעות מיוערות ועברנו על-יד כפר, שאין לו כל חשיבות, הנקרא משמש, וסביבו כרמים". משמש הוא מוצמוץ (קרי: מוסמוס) של ימינו. הוא מספר גם על אום-אלפחם, השוכנת "במקום יישוב קדום... וקצת מבורותיה הם עתיקים. בה כ-1800 תושבים, וסביבה מטעים יפים, מושקים במי-מעיינות, ובהם תאנים, לימונים, רימונים וזיתים" ⁶). המשלחת הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, Palestine Exploration Fund, סירה בבקעת-עירון ובסביבתה בשנת 1872. מחנה המשלחת היה זמן מה בכפר אום אלפחם, בקרבת המעיין עין אלביר הנזכר, ומכאן יצאו חבריה למחקריהם בסביבה ולהתקנת מפה שלו. בספר "הסקר" מובאים תיאורי הכפרים המיושבים והחורבות הנטושות. בסביבותיה מזכירים הם את היישוב הקטן אלאבהר, שבו "ביקתות חומר אחדות".

4) אונומסטיקון, מהדורת קלוטרמאן, 1904, עמ' 30 — βατοααία

5) ZDPV, X, 1887, p. 249

6) M. V. Guérin, Description... de la Palestine, II, Samaria, 1875, p. 6

232 — el-Martefah. p. 238 — Mechmach

בימינו יש כאן חורבה. הם מזכירים את מושיירפה כ"כפר קטן מאוד" ואת מוצמון כ"כפר קטן, שבתיו עשויים אבן וחומר" ⁽⁷⁾.

במאה התשע־עשרה התפרסמו פרדסי האתרוגים של אום אלפחם ושל כמה מקומות בסביבתה. האתרוגים היו נרכשים על־ידי יהודים לצרכי גה־סוכות. בדיקת כשרותם של האתרוגים הללו הביאה הנת יהודים מירושלים, ותיאור ביקורם של כמה מהם הוא מקור־ידיעות על מצב היישוב הערבי בבקעת־עירון בדורות קודמים.

רבי יעקב ספיר הלוי, שהיה תושב ירושלים והתפרסם בשנים הבאות במסעותיו הנועזים בארצות רחוקות וגידחות, המתוארים בספרו "אבן־ספיר", מספר בשנת תרי"ג (1853) על סיוריו בכפר אום־אלפחם (בלשוננו: "העיר אם אל פאחעם") ובכל סביבתה לרגל בדיקת האתרוגים שגדלו בה: "היא העיר העליזה אם אל פאחעם ובנותיה, אשר הלכתי שמה כמה פעמים לחתוך משם פרי עץ הדר... כי שם מקום גידולם לרוב... העיר הגדולה הזאת עומדת בראש הר גבוה ותלול. ויושבי(ה) ישמעאליים תוגרים מתחמים, כמה אלפים בעלי בתים, ונוצרים בה מעט מזער, ויהודים) אין איש. רק הבאים לסחור שמה מחיפה ושפאראם (שפרעם) ועכו, כי אין שמה שוטר ומושל, רק שייך הוא זקן העיר בכל רחוב... ויש בה מעט חנויות סוחרים, כי אך לפלאחים, הם עובדי אדמה, ייחשבו רובם ככולם, ובתיהם מלא מכל טוב, גם כסף וזהב ואוכלים למענדנים. כי יש להם צאן ובקר לרוב עדרים עדרים. וסוסים מזוינים מובחרי המין כמו ימצאו, וגמלים וחמורים אין מספר. סביבות העיר עמקים גדולים, מעינותיהם, שדור תיהם, גנותיהם, פרדסיהם ומרעיהם הרחק מהעיר... ומשלושת עבריה... יסובבוה יערים גדולים שבא"י (שבארץ־ישראל)... ויש מקומות בהיער שהולכים בתוכם כמה שעות תחת מכסה האלנות באופל יהלוך... ובנסעי מחיפה לאם אל פאחעם זה שלש שנים עברתי דרך עליהם באורחת סוחרים מביאים חיטים... והיו כחמש מאות גמלים ואנשים הרבה בכלי נשק וקרב. בכל זאת קרב אלינו ערבי אחד וחרבו על ירכו, פניו פני לביא, מתמרמר ואחו החמור ההולך בראש האורחה לפני הגמלים ועמדו כולם. וכל האנשים ובעלי הגמלים עמדו מרעיד ונאספו כולם ויפלו כולם לרגליו ונשקו כנף אדרתו ויתחננו אליו: מה לך אלינו? — אז אמר להם שיש לו חוב על אחד מאם אל פאחעם, ישנו בזה האורחה מגמליו ויתנו לו וילך מעליהם. וישבעו לו בחייהם ובחיי נביאם מחמעד שאין אתם משלו מאומה ונשקו זקנו. אז רפתה רוחו מהם וישב לאהל. וכל הדרך והמישור מלאה מהם יושבי אהלים שחורות, אהלי קדר, ומקנה וקנין רב עושר..."

ספיר מתאר את אום אלפחם והכפרים הקטנים בסביבותיה: "אחד סמוך לעיר למערבו נקרא ביר סאפסף, שמה שתי בארות נובעים להשקות את הגינות, גינות ירקות, והפרדסים מכל מיני אילנות זית שמן לרוב, ולימונים חמוצים אין מספר, ורמונים ותאנים ואתרוגים... להלאה מזה מעט, עוד שני מעינות ושני פרדסים וגנות

The Survey of Western Palestine, *Memoirs*, II, 1882, Sh. VIII, (7
pp. 45, 46, 61, 70

מובחר מכל המקומות בגנותיו ופרדסיו אין לערכם. להלאה משם כחצי שעה עוד באר נקרא משערפי (כפר מושירפה הנזכר למעלה) וסמוך לזה גרנות העיר שמביאים שמה התבואות על הגמלים... בצד מערבית-דרומית של העיר, כמהלך שעה וחצי, באר גובע משקה גנות ופרדסים, נקרא עין זיתון (נזכר למעלה). להלאה משם כחצי שעה עוד מקום כמוהו נקרא עין דאהוד (נזכר למעלה). גם בסמוך לה גרנות... לצד מזרחית דרומית מהעיר יורדים בעמק גדול מהלך שעה, ושם מעין גדול היורד מן ההר בקומת איש, נקרא עין חאלעד (עין חאלד הנזכר) ומשקה כמה גנות ופרדסים אין לשער. ומימיו קלים ומתוקים. ובני העיר מביאים משם לכל צרכיהם, ונפלאותי מאד על יקרת המקום וטוב מימיו... להלאה משם כחצי שעה מעין טוב, נקרא עין דזאראר (ג'ראר הנזכר למעלה). עוד להלאה משם בין היערים מקום יקר עם מעינות וגנות ופרדסים נקרא מאעליקע (מועלקה הנזכר למעלה). להלאה משם בין היער מהלך חצי שעה עוד מקום גדול מכולם, כמה מעינות וגנות ופרדסים הרבה נקרא ועד (עמק) אל קאסעב (ואדי אלקסב הנזכר למעלה). כאלה המקומות דרכה רגלי, מימיהם שתיתי ופריים אכלתי וברכתי. לבד זולת אלה יש עוד הרבה מקומות כאלה, מהם מיושבים ואין לעבר שמה רק בקשת ובחצים ובסכנה ויראתי לנפשי...⁸

בשנת תרל"ח (1878) יצאה מירושלים קבוצת יהודים אחרת לסיור במקומות, שבהם מגדלים אתרוגים, ולבדיקת פירותיהם, אם כשרים הם לשימוש בחג-הסוכות. עם המסיירים נמנה גם ר' יואל מאיר סלומון, יהודי רב-פעלים מירושלים, עורך עתונים, שיצאו בה לאור, וממייסדיה של פתח-תקווה, אם המושבות בארץ. הוא מתאר מסע זה בעתונו "יהודה וירושלים" של אותה שנה. מדריכם היה מנדיל כהן, שהכיר יפה את האזור לרגל גידול האתרוגים והמסחר בהם. הוא היה גם בעל גן אתרוגים בכפר אום-אלפחם.

לאחר סיורם ביפו ובסביבותיה פנתה הקבוצה צפונה על פני השרון, דרך הכפרים הערביים כפר-סבא וקלנסוה (קאלנסווי), וסלומון מספר: "שמה החלפנו כה, וניחן שמה עד אחר הצהריים, ונאחו דרכינו אל הגן הנקרא בארטא (ברטעה). הדרך הזה הובילני בתוך יער צומח עצים, אלה ואלון, אשר ענפיהם יגדלו וישגשו מאד מאד... נורא מאד מראה ארץ התלאובות הלזו, מקום אין זרע ואין קציר, ואך סלעי סגור אשר שזפתם השמש... בדרך צר ועקלקלות מלאה אבנים וחתחתים, יאסף להטות רסן רכבו פעם אל הימין פעם אל השמאל, ולפעמים יסוג גם אחור, בפגשו קבוצת אילני אלון, אשר ענפיהם סבוכים עד כי אין עבר, עד אשר לא יכולנו להאמין, כי דרכה רגל אנוש בארץ תלאובה הלזו... ובעת כהתה לנו אור השמש, האירו למול עינינו מראה פני הגן בארטא... בפתח צר נכנסנו אל הגן הלזו, אשר רבה העזובה בו, וכמעט לא חלו בו ידיים. הגוים בעלי הגן בארטא קדמונו בשלום... הביעו עטרות שלום, כמנהג בני המזרח אשר שפת חנף ולשון חלקה מורשה למו משנות דור... וכה צלחה לנו לבדוק את כל האילנות... אך לא יכולנו לגמור ביום ההוא את כל האילנות, כי רד

(8) עיין: שומר ציון הנאמן, כ"ח אייר תרי"ד (1854), גליון קעח.

היום, וחשכת הלילה פרשה על פני העמק... ואחרי־כן שכבנו ונישן עד אור הבוקר... ונמהר לאחוז דרכינו משמה אל הגן שאראיאי (הכפר שרעי הנזכר). גם הדרך הזה תעבור דרכה בתוך היער. וברוב עמל וטורח הדרך באנו בשעה השלישית ביום אל תוך הגן הנ"ל. הגן שאראיאי עומד בשיפולי הר נחמד ומעון גנים ישקו את צמחי עצי הגן, עצי הרעננים עוד היו מלאים מפרי עץ הדר גדולים מאד... וכל עין רואה תעידם כי המה פרי הארץ לגאון ולתפארת.

"ומשם אחזנו דרכינו אל הכפר אום אלפחם... הכפר הנ"ל הוא גדול, ולו בתים רבים וחנויות ובעלי מלאכות. רוב יושבי הכפר המה איכרים, אולם גם תגרים וסוחרים מישמעאלים ונוצרים ישכנו בו... עברה עת הצהרים, ולהט חום השמש רפו מעט, ואנחנו קמנו ונרד במורד ההר אל עין המים אל הגנות אשר יקראו על שם העין ביר, ונכנסנו אל גן ר' מענדיל הכהן הנלוה אתנו... ומיום יצא הגן הזה מתחת יד בעליו הקדומים ונכנס לידי ישראל שינה את טעמו וילבש בגדי תפארת... גם בנה שמה ר' מענדיל בריכת מים להקוות אליו את מי המעין להשקות הגן ערב ובוקר... המראה הנעימה הלזה היתה לנו לפתח תקוה ולעד נאמן, כי הארץ הנשמה הלזו תחכה בכליון עינים אל בניה מארץ מרחקים ואך בנטותם ידיים אליה תרום קרנה ותלבש הוד והדר...

"בקרנו את כל עצי הגן המגדלים פרי עץ הדר... ושמחתנו מאד... ולא על חנם בחרו אבותינו ובנינו וגאוינו מדור לדור לברך אך על אתרוג אום אלפחם, כי הגנים האלה נשארו לנו במסורה קדומה מדור דור כי המה פרי הארץ לגאון ולתפארת... הבוקר אור יום הא' ואנחנו מהרנו לרכוב הלאה. באנו אל הגן עין חאלעד (חאלד) ומשם אמשערפע (מושיירפה) ומוסמעס (מוצמוץ) גנות נעימות בארץ ציה, בין רוכסי הרים רמים, אשר עליהם יער צומח עצים. בגן אמשערפע (מושיירפה) אכלנו ארוחת הבוקר ונרכב הלאה, מגמת פנינו אל העיר חיפה" (9). בכתבה עתונאית, שנשלחה מירושלים בשנת תרנ"ח (1898), מספר כותבה דוד ילין על מסחר האתרוגים בארץ ומוסיף: "ומלבד אתרוגי יפו הנה רבו גם אתרוגי אם אלפחם" (10).

מאז ביקורו של סלומון בשנת תרל"ח (1878) לא נשתמרה כל עדות בספרות של עולי־הרגל על אזור זה של בקעת עירון עד מלחמת־העולם הראשונה, שבה הושם קץ לשלטון התורכים בארץ. במלחמת־העולם הראשונה התפרסם אזור בקעת עירון כשדה־קרב בין הבריטים הכובשים והתורכים הנסוגים. משדות השרון פרץ הצבא הבריטי, דרך בקעת־עירון צפונה, בספטמבר 1918. הצבא קרא למעבר ההררי בירכתי בקעת־עירון על שם הכפר: מעבר מוצמוץ, באנגלית: Musmus Pass. דרכו פרצו הבריטים לעמק יזרעאל, והם נחלו את נצחונם בסביבות מגידו. לפיכך נקרא מפקדם העליון של צבאות בריטניה המנצחים "לורד אלנבי של מגידו".

(9) יהודה וירושלים, א. גליונות טז—יט, כא—כב; ב. גליונות א—ב; ג. קרסל, יהודה וירושלים, תשט"ו, עמ' 110—113.
(10) ד. ילין, כתבים נבחרים, תרצ"ו, עמ' 133.

ב ק ע ת - ע י ר ו ן ו ס ב י ב ת ה

התיישבות היהודית בדורות הבאים לא חדרה אל בקעת עירון, אלא רק התקרבה אליה מצד השרון הצפוני. אחר מיישוביו של אזור זה נקרא על שמה "עין-עירון". בימי מאורעות הדמים שימשו בקעת-עירון וכפריה ההרריים בסיסים חשובים לכנוי פיות ערביות, שחיבלו בקו החשמל לאורך הבקעה וגם תקפו יישובים יהודים בקרבתם. ואדי-ערה היה לשם-דבר לצבא הבריטי ולכוחות ההגנה היהודיים.

במלחמת השחרור היתה בקעת-עירון שדה-קרב בין הערבים והיהודים. לוחמי צבא ההגנה לישראל לא הצליחו לפרוץ לתוכה ולכבושה. הערבים המקומיים, תוך שיתוף עם חילות העיראקים, שפלשו לארץ לשם מלחמה בישראל, התבצרו בה ובהרים שמסביב לה. אחרי נצחון ישראל נסוגו הצבאות העיראקים מבקעת עירון, בהתאם להסכם שביתת-הנשק, והיא עברה כולה לידי שלטון ישראל.

ביום כ"ו אייר תש"ט (25 מאי 1949) נפתחה בחגיגות רבה התחבורה העברית לאורך הכביש חדרה-עפולה בבקעת-עירון. כאן נקבעה כתובת עברית, שציינה מאורע זה: "צפון ודרום נשקו". במבוא לבקעת-עירון ובגבול השרון נוסד הקיבוץ "ברקאי" ואילו בגבולו המזרחי, בגבול עמק יזרעאל, נוסד הקיבוץ "גבעת-עוז", ולאחר מכן הוקם, בצד הכניסה המזרחית אל בקעת-עירון, הקיבוץ "מגידו".